Levyts'kyi, Orest
IEzuits'ka prepodobnytsia

ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ

ЄЗУІТСЬКА ПРЕПОДОБНИЦЯ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАНЄ.

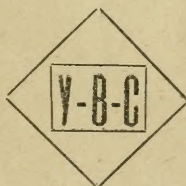


УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ

ЕЗУЇТСЬКА ПРЕПОДОБНИЦЯ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАНЄ.



УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

210-214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.


LIBRARY
MAY 26 1976
UNIVERSITY OF TORONTO

ЄЗУЇТСЬКА ПРЕПОДОБНИЦЯ

Стародавне українське житє, завсїгди признаючи за жінкою звичайні права, як і за всякою людиною і даючи вільний простір її самодїльности, тим самим витворило в українській історії чимало самих ріжноманітних жіночих типів, добрих і лихих, а у всякім разї помічених знаком яскраво визначеної індівідуальности. Беручи активну участь в громадськім житю, українські жінки переймались тиmиж самими інтересами, як і їх чоловіки, чи брати, зарівно з ними творили чи добре, чи зле і в своїх учинках однаково появляли моральні риси свого часу. Коли на прикінци XVI. і в першій половині XVII столїтя ширилось на Україні протестантське нововірство, воно знаходило горливих прихильниць і між Українцями; чимало було, наприклад, щирих социніянок в роду волинських панів Чапличів-Шпаковських, Сенют, Немиричів і инших, а була одна розумна і аби як освічена княгиня Ганна Корецька — так та перепробувала кількох протестантських сект, поки нарештї вернулась до старої, православної віри і стала горливою її прихильницею. За тих же часів, коли повстав на Україні релїґійно просвітний рух, він широко зачепив і українське жіноцтво і можна би згадати богатьох Українок, що записувались до брацтв, фундували монастирі, школи, шпиталї. Такими були, наприклад, княжна Олена

Чорторийська (по мужу Горностай), що фундувала (в 1596 р.) Пересопницький монастир (задля якого сама зложила общежительний устав) а при йому „шпиталь для убогих та недужих і школу для науки дітий"; добре всім відома в історії Київського брацтва Гальшка Гулевич; фундаторки монастирів: Почаївського — Ганна Гойська, Загаєцького — Раїна Ярмолинська і богато инших. Було, звичайно, серед тодішних Українок богато й таких, що проявляли високі родинні чесноти, себ то бували вірними і щирими товаришами для своїх чоловіків і добрими матерами для дітий; инші вславились, як зразкові господарки, що самі добре порядкували в великих маєтностях, заступаючи навіть чоловіків в їх господарських обовязках, і т. п. Се й будуть, як то кажуть, типи позитивні. А ще більше можна налічити типів неґативних, бо тодішні люди не дуже то вміли стримувати свої лихі пориваня і не вважали за гріх такі учинки, які ми тепер звемо прямим злочиньством. Для приміру взяти хоч би родинні відносини. Коли трафляв ся нещасливий шлюб, жінка рідко коли корилась своїй лихій долї, а вимагала розводу, а як чоловік сьому противив ся, то вона або покидала його, або троїла, чи иншим яким способом збавляла йому віку. Тим то й допускалась тоді така полегкість розводів, що без сього і не булоб краю родинним траґедіям. А ось тип шляхтянки, що виросла й виховалась серед безмірної сваволї, якій не було впину ні з боку уряду, чи права, ні з боку свідомости морального чи го-

рожанського обовязку. Се був самий звичайний найбільше розповсюджений тип 16-го — 17-го століття. Розказатиб, напримір, біоґрафію такої енерґічної сваві.льниці, Волинської пані, Ганни Борзобогатої, що зуміла цілком забрати в руки добродушного мужа і „старостю барзо нахиленого" тестя-владику, порядкувала, як сама хотіла, маєтностями і доходами Луцької єпископії, учиняла часті напади на маєтности сусідних панів, не корилась урядови, навіть самому королю і коли одного разу з королівського наказу, наступило проти неї „посполіте рушенє" шляхти з цілого воєводства, то отся смілива пані одяглась в панцир, стала на чолї власного війська з гарматами, музикою і знаменами, дала добру відсіч „рушеню" і прогнала його з під стін свого замку. Таких вояк було чимало між жіноцтвом 16-го — 17-го ст. і ми, залишивши инших, коротко згадаємо ще про одну Волинянку, княгиню Софію Ружинську, яка в 1609 р. сама повела 6000 озброєних людий, взяла приступом замок князів Корецьких в місті Черемосі і перебила там та порабувала людий не згірше хижих Татар. Був і ще один цікавий тип Українок — сутяг, себ то таких жінок, що тільки й робили, що тільки позивались, за те добре знались в статутї і в инших правах і самі по судах правувались хоч в яких складних справах.

Та що й казати, бували усякі жінки і лихі, і жорстокі і роспустні. Але, придивляючись до їх життя, бачиш, що вони всі, навіть формені злочинниці, були не якісь виродки, а звичай-

нісінькі люди, з звичайними людськими хибами та вадама, боролись за реальні житєві інтереси, а помічаючи у них часом надзвичайну енерґію, завзятість, сміливість, мимоволі пожалкуєш, що люди з такими силами та не аби якими здатностями не здались на щось путяще. Зовсім инше вражінє робить на історика викликана з темряви віків сумна постать князївни Анни-Альоїзи, унуки славетного князя Константина Острожського, останньої парости сього колись на всю Україну славного роду. З природи обдарована добрим серцем, але позбавлена найменшої ознаки власної волї та самостійности, отся нещаслива жінка з повним зреченєм власного розуму й волї віддала себе у владу зайдам — Єзуїтам, які швидко повернули її в сліпе знаряде задля своїх товариських завдань, покалїчили її особисте житє, позбавили її усяких людських утїх і радощів, могильним холодом охолодили в ній кращі людські почутя і за життя перетворили її в ходячого мерця, в живу праведницю. Вони пірвали в неї всякі живі звязки з світом, відлучили її від усїх традицій її славного роду і їїж руками до краю знищили всї просвітні та добродійні заклади на користь рідної народности, які з такою горливістю були фундовані її предками, а особливо славетним її дїдом, князем Константином. Не можна без почутя образи читати про те, якими ганебними засобами отці Єзуїти досягли такої безмірної влади над представницею роду, вислугами якого ще так недавно хвалилась уся Україна і Біла Русь; якою густою сїткою лжі, підступства і

крутійств оплутали вони отсе кволе та легковір не творінє; до яких непристойних, прямо шарлатанських штук не бридились вони удатись, щоб тільки цілком одурманити свою жертву! За те вони ще за житя оголосили її праведницею, „призначеною до високої хвали на небі", окружили її память ореолом святости і через 44 роки по її смерти, на довічну хвалу їй, зложили й видали, сказатиб, „житіє" своєї патронатки, з якого ми й беремо цікаві факти, потрібні для характеристики сього хирного виродка колись славного роду.

—

I.

Сумні були останнї роки житя старого воєводи Київського, князя Константина Острожського. Немов страшна кара Господня повисла над його домом, руйнувала його стародавню славу і вела його до швидкого згасаня. З трох його синів, старший, Януш, каштелян Краківський, давно вже завдав батькови великого жалю тим, що перейшов до католицької церкви і тепер перероблював на кляштор для Францішканів стародавню Троєцьку церкву в Межирічі Острожськім, змуровану його прадїдом в другій половині XV. ст.; найменший, Константин, староста Володимирський, також не втік від єзуїтської пропаґанди і вмер ще за молоду, в 1595 роцї. Вся надія старого князя спочивала тепер на середущому, найбільше йому любому синови, Олександрови, воєводі Волинсько-

му який один устояв проти єзуїтської спокуси і подавав певну надію, що заступить батька в справі оборони предківської віри. Але в 1603 р. князь Олександер несподівано вмер. Була чутка, либонь його отроєно; инші казали, що се вчинила жінка його шафаря, подавши йому кубок з вином, змішаним з приворот-зілєм. Як тяжке, болїзне враженє на всю Україну зробила його несподівана смерть, про се почасти свідчить хоч би ся тогочасна помітка, надрукована в октоїху Дерманського монастиря: „В лїто 1603-е, декабрія 2-го дня, преставися благочестивий князь Александр, воевода Волинский, син благовірного князя Костентина; велій плач и жалост отцу же и чадом остави, найпаче же христіяном: вси бо бяху чающе помощ тім получити в бідах і гоненіях, одержащих Христову церков". Князя Олександра поховали в Острозї, в замковій Богоявленській церкві, змурованій його прадїдами в 15, або як инші кажуть на початку 16-го ст. Над його могилою поставили роскішний надгробок з чорного мармору. Старий князь недовго пережив коханого сина: 13-го лютого 1608 року і він пішов у Божу путь і поліг на вічний спочинок з домовиною сина в тійже Богоявленській церкві.

Князь Олександер Острожський лишив по собі двох синів, Константина та Івана і трох дочок: Софію, Катерину і Анну-Альоїзу. Його сини мали самі продовжати князївський рід Острожських, бо у старшого Олександрового брата, Януша, не було синів, а молодший, Константин, помер безпотомним, та через те ужиті

були всі заходи, щоб виховати їх в традиціях їх славного роду. На перекір волї їх матери, завзятої католички, всі діти князя Олександра виховувались в православній вірі. Головним оруdарем в сій справі був відомий тодї проповідник і науковий діяч Лаврентій Зізаній-Тустановський, який ще в 1596 р. видав в Вільнї свою „Грамматику Словенську” і деякі инші твори. Так було за житя князя Олександра і кілька років по його смерти; але як тільки закрив очи старезний голова дому, князь Константин; його невістка зараз же прогнала православних учителів, викурила з Островського палацу самий дух „руської схизми”, а справу виховання дїтий доручила Єзуїтам. Проте її сини недовго пожили на світї; швидко потім, як вони зробили подорож по Европі задля довершеня своєї освіти, обидва вони молодиками померли в Люблинї: Константин — в 1618 р., а через рік, тогож самого дня й години, помер й його молодший брат Іван (в католицтві Януш). А ще через рік помер і їх дядько князь Януш Константинович, останнїй мужеський представник славного роду князїв Острожських.

З трох дочок князя Олександра старша, Софія, пішла потім заміж за князя Станїслава Любомірського, воєводу Краківського; середна Катерина, за Томаша Замойського, великого канцлєра коронного, а найменша, Анна Альоїза, хоч також побувала в дуже недовгім заміжжі за литовським гетьманом Яном-Карлом Ходкевичом, але не кидала родового гнїзда — міста

Острова і вважала себе за головну дідичку богацтв і імени своїх предків.

Анна-Альоіза народилась 15 березіля, 1600 року. Її минав четвертий рік, коли помер її батько і вона стала рости під виключним піклуванєм матері, яка й прищепила її лихе насінє надмірного фанатизму та бузувірства, що напотім процвило в ній роскішним квітом, наробило великого лиха рідному краєви, зате принесло добру поживу Єзуїтам. Про сю недобру людину слід розказати троха докладнійше. Мати Анни-Альоїзи, княгиня Анна, була дочкою Яна Костки, сандомирського воєводи. В 1592 р сімнайцять літною красунею пішла вона за князя Олександра Острожського і принесла йому великий посаг, між иншими маєтностями й місто Ярослав, що тепер в Галичині, через що її звичайно називали „княгинею Ярославською". В домі її батька, Костки, Єзуїти давно вже звили собі тепле кубельце, а в Ярославі мали вони власний костьол і навіть колеґіюм, в якому либонь би то (як дехто гадає) вчив ся якийсь час і Богдан Хмельницький, що потім зруйнував його. Під впливом Єзуїтів Анна Костчанка зросла заілою католичкою, повною надмірного фанатизму й злосливого нетерпимства до людий иншої віри. Поки живий був кн. Олександер, він якось умів спиняти її фанатичні пориваня, зате на потім вона добре в сьому надолужила. Тодішний митрополит Петро Могила з великим сумом занотував в своїх келейних записках, як „княгиня Ярославськая", ставши удовою, зараз же „од православноі церкви (в

Ярославі) ієрея православного изгнати повеліла одступнику вручивши церков, различно принуждаше правовірния отступству совокупитися, в темницу их заключая, и пінежния вини од них взимая, и иними бідами казни их; се ж творяша наущенна от своих ієрей, глаголемих ієзуити". А в 1625 р таж сама княгиня видала Ярославським міщанам привілєй, в якому суворо заборонила їх приймати до свого товариства ні одного Жида, єретика і схизматика, хоч би се був найкращий ремісник, або найбогатший купець. Тільки особлива знатність та вельможність дому князїв Острохських (а може ще й намови Єзуїтів, які мали в сїй справі свої заміри) примусили богобійну панну віддатись за схизматика Звичайно, мала вона на думцї й релїґійну місію — відвести чоловіка від грецької схизми і навернути до єдино-спасаючого костьола. Але князь Олександер був чоловік непохитної вдачі, та за ним пильним оком зорив і старий батько, що мав вже двох синів а постатів. Легко уявити, як прикро почувала себе отся девотка в Острожськім замку, де що дня правились всякі церковні служби й набоженьства, невиводно вештались свої й захожі з далеких країн ченцї та архиреї, відбувались часті наради з старим князем по релїґійних справах, а особливо — яково було її терпіти у власнім домі схизматицького богослова, який щоденно навчав її дітий грецьких доґмів і був домовим священиком! Здавивши серце, мусїла богобійна княгиня зносити усе те і єдиною потїхою для неї була молитва, святобливість і

взагалі побожні справи. Поховавши мужа, вона ще з більшим запалом стала віддаватись таким справам: сточила себе Єзуїтами, що тижня сповідалась, причащалась і носила на тілї грубу волосяну одежу, спала на голих дошках і часто бичувала себе до кровиколючою пугою. Вона вибудовала в Ярославі пишний кляштор для Бенедіктінск і подарувала тамошному єзуїтському колеґіюм кілька сел і фільварків. Чутка про її надзвичайну побожність розгслосилась до самої столиці католицького світа, папа Клемент VIII. ушановав її листом, в якому похвалив її горливість до католицької віри і ставив її в особливу заслугу те, що вона, користуючись усякою пригодою, виганяла з своїх маєтностий схизматицьких попів і настановляла на їх місце католицьких священиків. Княгиня Анна прожила з мужом всього одинайцять років і хоч лишилась досить молодою удовою, не маючи й трийцяти літ, проте не схотїла поновляти шлюб, прожила ще 32 роки удовицею і померла ъ 1635 р. в Ярославі, де й похована в єзуїтськім костелї св. Яна.

Отака була мати князївни Анни-Альоїзи; в такомуж дусї й напрямі вона старалась вихо вати за поміччю Єзуїтів і своїх дїтий, бо й сам папа, зараз по смерти князя Олександра, прислав її, нерозважній удовиці, потїшаючий лист, в якому радив її цілком присвятити себе на те, щоб виховати своїх дїтий пристойно до їх славного роду і на користь св. віри. І богобійна княгиня була рада ужити всяких способів, щоб найпильнійше виконати волю св. отця і свій ма

терній догляд та піклованє переважно звернула на найменшу дочку, Анну-Альоїзу, бо вона лишилась після батька майже немовлятком і не зазнавала ніяких шизматицьких впливів. І що то була за чудова дитина, який вдячний матеріял задля виховничих заходів матері і її помагачів Єзуїтів уявляло непорочне серце маленької князівни. Її біографи Єзуїти умилено оповідають, що отся незвичайна дївчинка „воістину ранійш стала взнавати Бога, ніж навчилась пізнавати свою матїр. Ще не встигло вона вийти з пелюшок, як уже побожно складала свої рученята і дивлячись на небо, не зірки помічала на йому, а вбачала Творця їх і показуючи пальчиком на його резиденцію, навертала до його думки тих, що на руках її носили. Вони її, ставлячи на ніжки, по землї ходити вчили, а вона їх до помислового піднošеня в небо привчала. Колиж вона доросла до першої пори свідомости, то звернулась до Бога з такою палкою обітницею: „Мій Творче! Будь моїм паном і моїм Богом, а я буду найнизшою служебницею Твоєю і шлюбую все житє присвятити на службу Тобі". Увесь молодий вік князівни-праведниці пройшов в побожній та доброчинній праці: дуже любила вона читати св. письмо та про житє святих, охоче слухала і сама вела духовні розмови, безперестанно допитувала своє сумлїнє, обмірковувала кождий учинок, кожду гадку, часто ходила до сповіди і причастя. Мати при всякій нагоді правила її про суєту та гріховність світового життя, відвертала її від гадки про замуже і видимо

готувала її до черничих обітниць. І молода праведниця охоче потурала материним річам і сама видимо кріпла в замірі стати черницею. Аж тут враз в її настрої стала ся якась несподівана зміна. Її було тоді 18 до 19 років. Вона враз якось помітила, що вона молода і гарна і перестала, як раньйш нехтувати своєю вродою, а захотіла жити, як жили инші панни, її однолітки. Стала вона видимо байдужою до тих побожних праць яким до того часу з запалом віддавалась, нудилась підчас духовних розмов, перестала й згадувати про чернецтво, почала більше дбати про убори, про свою вроду, марила про веселощі світового життя і видимо нудьгувала серед невиводного суму та нудьги, що панували в домі її матери. Збентежена такою зміною мати, та її приятелї-Єзуїти ужили всяких способів, щоб побороти в молодій дівчині сей небезпечний настрій, та ніщо не помагало; тоді вони зрозуміли, що приходить ся дбати про заміжжє панни, і стали виглядати пристойного для неї жениха. Було богатьох ясновельможних панів та князїв, які радо зложилиб серця свої у ніг родовитої наслїдниці кн. Острожської, але їх заходи не мали скутку, бо хоч які вони були достойні, гідні й поважні люди, то бракувало їм одної прикмети, найбільш потрібної, щоб повести до шлюбу сю панну — побожности. Нарешті знайшов ся щасливий претендент, що його признали достойним стати мужом доброчесної Анни-Альоїзи; то був славетний лицар Ян-Карл Ходкевич, ґраф на Шклові і Бихові, воєвода Віленський, великий гетьман Литовський, ґубер

натор землі Інфлянтської, староста Дерпський, Любашанський, Вілюнський, і т. и. Він був богатий і значного (колись українського) роду, а про його хоробрість та військовий досвід і вдачу греміла слава не в одній Польщі, а й инших країнах. Правда, він був удівець і трохи старенький задля такої молодої панни: йому було вже 60 років; за те його побожність та святобливість доходили до найвисшого степеня. Щодня він слухав св. мшу, а перед кождою битвою пісникував та молив ся цілий день, годинами пролежував крижем на голій землі і бичував себе до крови. Серед своїх жовнірів він сурово нищив розпусту, виганяв з обозу розпустних жінок, а одного разу звелів їх всїх перетопити в річці. До того він щедро наділяв добром католицьких духовних, будував костьоли і кляштори і бувши тільки женихом, щоб догодити своїй нареченій, фундував в своїй Жмудській маєтности, с. Крозах, єзуїтський колеґіюм. За таким мужом нічого було обавлятись за дальший поступ у всяких чеснотах богобійної Анни Альоїзи, тим паче, що (як ходила поголоска між Єзуїтами) перед шлюбом молоді потай заприсяглись перед Богом довіку не користуватись супружеськими правами і під зовнішною формою супружества зберегти себе в панянській чистоті.

24-го падолиста, 1620 року, в Ярославі пишно та урочисто відбулось весіле Анни-Альоїзи з п. Ходкевичом. Але їм не довго судилось тішитись молодожонським житєм. Через кілька днів по шлюбі новоженець-гетьман уже поспі

шав до Варшави на сойм, щоб з рук самого короля отримати гетьманську булаву і з нею вести королівське військо на війну з Турками. З Варшави він на короткий час навідав ся до Острога, щоб тільки попращатись з молодою жінкою і се було їх останнє побачене, бо воюючи з Турками під Хотином, старий гетьман часто хорував, а одного разу обізджаючи полки і напучуючи їх перед битвою, він схилив ся з коня і помер на руках підхопивших його жовнірів — 24-го жовтня, 1621 року, рівно через 10 місяців по шлюбі. Тіло його булоховане в Камянці, але через рік, по волі Анни-Альоїзи, було перевезене до Острога і з великою пишнотою та небувалими церемоніями поховане в фарнім костьолї; але, як далї побачимо, на сім далеко ще не скінчилась мандрівка померщого гетьмана.

Горе двайцятьлїтної вдовиці було безмірне. Не скільки вона вбивалась за старим мужом, з яким не встигла навіть добре познакомитись, скільки оплакувала свої молоді мрії та надії, що як той пил на дорозі розвіялись вітром. Чи варто було, справді, виходити заміж тільки задля того, щоб через десять місяців лишитись вдовою, поживши з мужом тиждень — другий! Правда, вона була молода і богата; саме тоді був закінчений поділ велитенської спадщини князя Константина Острожського між його нащадками і Анні-Альоїзі достались незмірні маєтности: Острожські і Звягельські на Волині, Туровські і Свідинські в Литві і материзна — місто Ярослав та инші

місточка і села в Галичині, а крім того небіжчик Ходкевич записав її богате віно, велику силу гроший і безліч рухомого добра та коштовних річий.

Молоді та богаті вдовиці за тих часів вважались за найінтереснійших невіст і не встигла ще Анна Альоїза доволї оплакати мужа, як до неї стали вчащати князї та ясновельможні пани з Руси, з Литви і Польщі з заміром запобігти її ласки і повести до шлюбу. Ходила чутка, (як свідчать біоґрафи), либонь сам королевич Владислав залицяв ся до неї. Але стара княгиня Ярославська невідступно слїдкувала за дочкою і одно її торочила, що Богові не вгодно, щоб вона йшла вдруге заміж, що передвчасна й нагла смерть її мужа — се була кара Господня за те, що вона порушила свою давну дитячу обітницю зректись світа і служити одному Богові і що їй одна дорога в житю — стати черницею. Теж саме правив і духовник Анни Альоїзи, Єзуїт. Квола, безсила, молода жінка не знала вже, на яку й ступити; не було в неї смілости йти на перекір намовам матері та духовника, та не в силї вона була зважитись й на те, щоб до віку зректись усяких втїх і радощів житя і покрити свою молоду голову чернечим каптуром. Довго вона вагалась, нудьгувала і не могла дати собі ради. В нїй несвідомо боролись молоді сили, жага людського житя і невиразне пориванє до молодого щастя, якого вона ще не зазнала. Потрібне було якесь надзвичайне зворушенє, щоб дати рішучий напрям її слабій волї. Про се й подбали свя

ті отці. Одного разу, коли вона, повна нудьги й трівоги, палко молилась перед розпяттєм їй враз почулось, немов з уст розпятого Христа були виголошені до неї слова:

Поґардзь сьвятем.

Сього було досить: вона зараже зняла з себе роскішне убранє і коштовні річи, зложила їх у підніжжя розпяття і з запалом тут же заприсяглась офірувати себе довічному панянству і Божій послузі. З того часу вона перестала виходити до гостий, що її навідували, одяглась в напів черпече убранє і стала готуватись, щоб вступити до кляштору. Святі отці схаменулись, що занадто переборщили: вступ Анни Альоїзи до кляштора зовсім був не в їх інтересах, бо вона запевне понеслаб туди засобою і все своє майно, якеб тоді навік було втеряне задля їх ордена, тай сама вона вийшлаб таким робом з під їх впливу. Єзуїтам переважно йшло про те, щоб самим керувати її серцем і розумом і водити отсе кволе, легковірне творіннє, так, як їм було треба. І ось вони з початку через духовника, а потім потроху наближаючись і все тіснійше оточаючи Анну Альоїзу, завзялись усіма силами відвести її від вступу до кляштора і на завсїгди затримати у вдовиному стані. Вони виставляли її різні невигоди кляшторного житя і на всі лади вихваляли високість вдовиного подвига, приводячи слово св. Бернарда: „венкша ржеч ест бицць вдовов, ніж крульовов"; запевняли, що стан вдованя — се найпевнійший спосіб уникнути чистцевих мук і придбати вічне спа-

сіннє; приводили її приклади з житя св. Павли, св. Евстафії і инших праведних вдів, які заслужили собі спасіннє либонь власне тим, що з своїми чеснотами не ховались за кляшторними мурами, а лишались серед мiру, задля прикладу иншим; радили її брати приклад з євангельських удовиць, що служили Христу, і самій щедро обдаровувати його „спільників" („спільники Ісусові" — так звали себе Єзуїти). Легковірна Анна Альоїза швидко піддалась отсим хитрим намовам і залишила думку про кляштор, згодившись на довічне вдовуваннє; вона вбачала навіть значну вигоду в тім, що могла придбати вічне спасіннє, не кидаючи роскішного дідівського замку в Острозї, до якого звикла змалку і не зрікаючись гучних титулів князївни та воєводиної Віленської. А задля того, щоб їй було де ховатись від світових спокус та від женихів, які все ще не тратили надії запобігти її ласки, Анна Альоїза з поради духовника збудувала в замку осібну каплицю, в якій провадила час в молитві, святобливих роздумуванях і инших побожних працях. Ще до того патери дуже вихваляли перед нею і радили її часту сповідь, як добре знаряде проти гріховних спокус і вона щиро відкривала перед ними найпотайнійші свої гадки й помисли; а вони, як тільки помічали в неї хоч легенькі пориваня до людського житя, зараз охолоджували їх нагадуванєм про смерть, про помершого мужа, радили її навідувати його могилу, справляти по його души частійші поминки і що року переміняти на його спорохнялім тілї в домовині гафтоване золотом убранє.

II.

Так минуло більш двох років. Анна Альоїза досить вже добре вправилась в перейманю волї своїх керманичів, так що жила і все робила, як їм бажалось і з завязаними очима йшла, куди вони вели її. Настав час, коли отакій довершеній святобливости пора вже була перейти, сказатиб, із потенціяльного в активний стан, виявитись в якійсь діяльности ad majorem gloriam св. віри і принести сподївані плоди на користь тим, під чиїм доглядом отся святобливість зросла і зміцнїла. Про се виявленє ось як оповідають біоґрафи Анни Альоїзи, Ярославські Єзуїти:

„Одного разу Анна Альоїза почала міркувати про те, що в Острозї за тих часів було богато впертих і непокірних римському костьолї схизматиків. Вона бачила, що в містї невірна Жидова занадто розмножилась і майже новий Єрусалим заложила: тут вона головні суди свої відбувала, в Острожський трибунал Жиди з своїми справами збирались з цілої України, Волинї Підлїся і з сусїдної Руси (Галичини); тут же був і жидівський банок (В Острозї і дотепер істнує камяна синаґоґа, ориґінальної архитектури. Як завіряють Острожські Жиди, вона істнує мало не 4 столїтя. При нїй жив відомий в жидівській лїтературі коментатор Маршуе, померший в 1629 р. А на жидівськім кладовищі в Острозї є памятники з написами либонь 14 і 15 столїтя). Особливо

звернула вона увагу на те, що в Острозї було богато поганцїв Татар, колись то взятих в полон її предками, а потім обдарованих волею; отсї Татари публично справляли свої безбожні обряди і мали магометанські мечети в передмістях Острога. Бачучи все те, серце побожної панї розривалось і болїло, коли вона думала, що в однім тїльки містї її держави знаходилось так богато душ, викупленим кровію Христовою, що жили для вічної згуби. Вона оплакувала такуж вічну згубу многих тисяч душ що жили в инших її маєтностях. Вона наважилась спасати від згуби душі людські і скільки могла, дбала про те, щоб як найбільше можна було посилати спасених душ до Бога. Вона цїлком би вичистила свої маєтности від магометанської зарази, від жидівського блюзнїрства і схизматицького квасу, колиб військові бурі (себ то війна Б. Хмельницького) не стали їй на перешкодї в сих високих її замірах. Вона уживала задля сего усяких способів; між ними і той не був послїдний — щоб осадити в Острозї орден „Товариства Ісуса", який за помочию костьола і школи, завів би єдність віри, любов до всяких чеснот і всякі добрі звичаї. Через те вона сміливо звернула всї свої гадки на те, щоб фундувати в Острозї колеґіюм єзуїтський, і що задумала, те і виконала".

Гадка про осаду Єзуїтів в Острозї і заклад тут єзуїтських шкіл задумана була ще тодї, коли Анни Альоїзи ще й на світї не було. З того часу, як Єзуїти вперше вибрались на Волинь, вони не зводили своїх пожадливих очий вла-

сне з Острога, який в останнї чверти 16-го ст. був головним просвітним центром України, коли тут істнувала фундована князем Константином Острожським академія, друкувалась перша славянська біблія і богато инших учительних і релїгійно полємічних книг. Але поки живий був князь, всї змаганя Єзуїтів пробратись до Острога не мали скутку. Богато надій покладали вони на князя Януша Константиновича, який справдї одного часу носив ся з гадкою фундувати в Межирічі коштовний кляштор, себ то майже на передмістї Острога, єзуїтський колєґіюм; але Януш чомусь змінив свій замір і замість колєґіюма фундував в Межирічі коштовний кляштор для Францїшканів. Тим часом Єзуїти встигли заложити в 1612 р. свій колєґіюм в самій столиці Волинї — в Луцьку, але не спускали очий і з Остроґа, де й по смерти князя Константина фундовані ним школи не були знищені*).

Про що тільки гадав, а не виконав, князь Януш Константинович, те виконала побожна його синовиця (племінниця). 27-го липня, 1624

---

*) Документальний довід на те маємо в рукописному Інвентарі маєтностий князїв Острожських, що був зложений в 1620 р. підчас подїлу тих маєтностий між дочками князя Олександра Острожського. В сїм Інвентарі, серед опису Острожського замку і ріжної будівлї, є й таке: „Там же академія, школи, друкарня і инше будованя колєґіяцьке польське і руске”. Про сї ж школи, як тодї ще істнуючі, згадуєсь і в віршах Кас-Сакови-

року, Анна Альоїза сама прибула до Луцького ґродського уряду і вписала до актових книг два фундаційні записи, один на заложенє в Острозї єзуїтського костьола, другий на фундованє при йому єзуїтського колеґіюма. В останнїм запису вона так мотивувала свій учинок: „Наслїдуючи приклади моїх славних предків, які, дбаючи про розмноженє хвали всемогучого Бога, фундували в своїх маєтностях костьоли, монастирі, колеґіюми і забезпечували їх достатними прибутками і прагнучи з свого боку до такогож розмноженя слави Божої, щоб віра католицька ширилась через науки і освіту молодих людий і проповідуванє слова Божого, а бажаючи також, аби нїколи не уставали молитви за душу ясновельможного його милости небіщика мужа мого, який за житя виявляв завжди велику прихильність до предмета теперішної моєї фундації, а разом і за душі предків моїх князів Острожських, я Анна Альоїза, за радою ясновельможної княгинї Анни Острожської, воєводиної Волинської, матери і добродійки моєї і теж по своїй добрій волї і пильно обміркованому призволеню, фундую на вічні часи в моїй родовій маєтности, в містї Острозї, колеіґюм „Товариства Ісуса" і при ньому костьол, який має бути на імя св. Ігнатія Лойоли і Францїшка Ксаверія, отців єзуїтських. Задля сього я дарую на вічні часи пляц в містї

ча на похорон гетьмана П. Сагайдачного, виданих в Київі, 1622 р.:

„Дай Боже, би тая там фундація трвала,
Жеби ся оттоль хвала Божа помножала".

Острозї, між вулицями так званою Згнилою і Звягольською, або Водяною (далї іде опис меж того пляцу), а на змуроване сего колеґіюм і костьола я осібним актом записала велебному ксьондзу ректорови Острожського колеґіюма Яну Боршинському і його наступникам 30,000 золотих польських (вартість тодїшного поль. зол. рівнялась приблизно 75 к. ср.) забезпечивши сю суму усім рухомим і не рухомим моїм добром. Тепер же, бажаючи, щоб отцї колеґіюма мали для себе пристойне утри манє і щоб швидше змогли відчинитись задля освіти молодиків школи, через які множилась би хвала Божа, я на вічні часи дарую і записую їм родову маєтність свою, а власне село Княгинин, з двором і фольварком, села Мартиновщину, Білоберіг, Зарудде, Остров, Вїзд, село Спасів з фольварком, села: Бодаки, Нараїв, Шаварки, Замлин і Волицю, з усїма приналежностями, будівлею, угоддями і доходами, зі всїма підданими: тяглими, боярами панцерними і путними, огородниками і підсусїдками, з церквами руськими і з правом подаваня до них духовних, з млинами.. (далї іде детальний перелік доходів з цїлого ключа Княгининського). Крім того, задля городу при колеґіюмі дарую отцям Єзуїтам пляц в містї Острозї, над ставом, поміж Новим містом і пасїкою, так званою Наливайківською". Сей запис Анна Альоїза закінчила так: „А оборонцем теперішної моєї фундації я назначаю і найнизше упрошую яснїйшого короля Жиґмонта III. і після його будучих королїв польських". — Через кі-

лька років, власне в 1630 р., Анна-Альоїза, крім названих, записала Єзуїтам ще ось які маєтности: Село Курняки, Могиляни, Миськовці і Волосковці.

Тогож року (1624) в Острозї з великою помпою відбулись закладини величезної каменниці задля будучого колеґіюма. Коли положили перший камінь, сама фундаторка кинула туди жменю золота і умиленно сказала:

— О, колиб я змогла збудувати Богови храм з щирого золота і такий величезний, щоб він покрив собою усю землю.

На се один Єзуїт відповів:

— Вір, ясновельможна пані, що мале людське серце є найкращий храм для Бога.

Плян будинку був зложений ученим архітектом, бенедіктинцем Моллі, умисне запрошеним з Риму, за керовника при будівлї, а за простих робітників були підданцї фундаторки, яких що тижня зганяли з околичних сіл по кілька сот чоловік. Коли почалась робота, в околицях місточка Межиріча і с. Кунева несподівано знайшов ся здатний до будівлї камінь, про який нїхто й не знав до того часу. В тім признавали Єзуїти ознаку особлившої милости Божої і упевнили побожну фундаторку, що розпочата нею справа угодна і приємна Богови, а вона сю каменарню зараз же записала їм у власність.

Осели́вши в Острозї Єзуїтів, Анна Альоїза дала їм самим виключне право закладати тут школи і виховувати молодїж. Відтодї то мабуть і були в кінець знищені Острожські пра-

вославні школи, що були заведені дідом Анни Альоїзи і сяк так істнували ще і в 1620 році. Замість їх єзуїти, не ждучи кінця будівлї колеґіюма, завели свої публичні школи, до яких (по їх свідоцтву), зараз же й почали вступати шляхотські діти з Волинї, Поділля, Полїсся і навіть із заднїпровської України. Анна Альоїза сердечно тїшилась тим і бажаючи дати бідній шляхтї, особливо дїтям з Волинського воєводства, пристойне утримане, зробила нову фундацію на заклад шляхотського конвікта, для якого власним коштом збудувала велику каменицю, а сусїдну церкву звелїла перебудувати на домову каплицю, щоб ученики з конвікта щоденно ходили туди на набоженьство.

Не диво, що маючи таку горливу та щедру меценатку Острожський колеґіюм за короткий час розріс ся та закорінив ся, як лопух на гноїщі. В 1631 р. там були вже відчинені й вищі кляси, фільозофський та богословський, а разом з тим заведено було й новіціят, або семінарію, виключно для кандидатів на ксьондзи. Анна Альоїза не знала краю і міри в пікловану про свій улюблений колеґіюм. Всю силу материньої любови, увесь запас нерострaченого кохання, вона перенесла на нього і жила й дихала його інтересами. Новозаложений клас фільозофії, а ще більше новіціят були предметом особливої дбайливости її та прихильности. Вона побільшила кошти на сї заклади, сама достерігала, щоб фільозофи і новіції мали все їм потрібне і часто їх відвідувала. „Приємно було побожній фундаторцї бачити

духовних синків своїх, коли вони сиділи округ столу, наставленого наїдками з її материої милости, а ще більше любила бачити їх в свята, коли вони з побожностию приступали до трапези Господньої. Вона не могла доволі намилуватись їх скромністю та чемністю і вбачала в сих молодиках правдивий образ скромности та побожности її патрона Альоїзія Гонзаго. Коли вона якось прийшла до колеґіюм і обходячи камери учнів, зайшла і в камери новіціїв і побачила, які у них тверді та убогі ліжка, то заплакала над сим убожеством і з жалем стала дорікати ректорови, що він так суро во виховує і злиденно содержує учнів. А коли отець ректор відповів їй, що так і личить убогим черцям, щоб вони замолоду звикали до убожества і до житя апостольського, то Анна Альоїза відмовила йому на се, що чернече убожество можна погодити з пристойною вигодою: нехай усе буде не роскішне, але хай буде пристойне. І як тільки вона вернулась з колеґіюм до свого палацу, то зараз же післала до колеґіюм все, що знайшла в себе пристойного і придатного до чернечого ужитку, а щоб і надалі учні не терпіли недостачі в необхідних річах, вона на якийсь час облишила костьольні апарати та прикраси, що своїми руками готувала і почала сама краяти полотна та шити сорочки для учнів".

Так умиленно оповідають самі Єзуїти про свою добродійку.

III.

Тепер, щоб краще обзнайомитись з Анною Альоїзою, побуваємо в її палаті, обдивимось її пожитє, побачимо, як вона жила, чим займалась, тішилась, розважалась, як нищила в собі світові спокуси і вправлялась в високі чесноти.

Острожський замок, або власне самий дідинець, в якому проживала Анна Альоїза, містив ся на доволї високому горбі, що тепер зветь ся в Острозї „Судовою горою", звідки відкриваєть ся широкий краєвид на річку Вілїю, місто Межиріч і зелену долину р. Горинї. З трох боків той горб обривав ся дуже круто, а з третої, з півночі, відрізаний був від міста глибоким ровом, через який перекинуто було звідний міст. Дїдинець оточали нав круги високі мури, а на рогах стояли камяні башти чудової волоської архитектури, з яких одна півкругла, увінчана зубчастою короною, добре зберіглась і до нашого часу. Там, де був звідний міст, над брамою, якою тільки й можна було увійти до замку, теж стояла камяна башта, крита ґонтою; над нею був зроблений зелїзний годинник „з цимбалом", який грав що години"*). На замку завсїгди пильнувала панська надвірна мілїція, а з бійниць його

---

*) Се ми говоримо тільки про „вишній замок", або дідинець, а крім нього був ще в Острозї й „окольний замок" з земляними стїнами, які оточали цїле місто. В йому теж були камяні башти з яких дві ще істнують.

башт грізно виглядали гармати, гаківниці, мушкети і инша огниста стрільба. В самім замку, зараз за брамою, стояла камяна Богоявленська церква, а проти неї князівський палац, змурований одночасно з замком ще в половині 15-го столїтя князем Василем Острожським, що його прозвали „Красним". Хоч сей палац нераз потім перебудовували, але ще й за часів Анни Альоїзи в йому доховалось дещо з старовиної простоти; так, поряд з роскішними покоями, оздобленими дорогими шпалєрами, шовковими завісами і т. и., тут були її кімнати з кафельними печами, „мурованими коминами", з „мальованими" дверима, з „дубовими лавами" попід стїнами і т. и.*).

Не зважаючи на півчернече житє Анни Альоїзи, її палац нічого не стратив з попередньої, правдиво княжої пишноти й виставности. Єзуїти пригадують, що коли їх провінціональний візитатор Фабриціус (поважна особа) в перший раз завитав до Анни Альоїзи, то проходячи через ряд роскішних покоїв, оздоблених коштовними прикрасами і вбачаючи поважних, одягнених в дорогі шати слуг, подумав, що то були сенатори і дуже здивувався, коли помітив, що сї поважні особи пильно слїдкують за кождим рухом господинї, угадують її бажаня і з низькими уклінами виконують її накази. По звичаю всїх тодїшних маґнатів, Анна Альоїза держала численну юрбу слу-

*) Усї отсї подробицї маємо з Інвентаря 1620 р., про який ранїш згадували.

жебників і служебниць, які уважались потрібними не так для справжніх послуг, як ради пустої пихи, або задля розваги господарів; напевно, останню послугу правили „два карли і дві карлиці", яких ми надибуємо між челядією Анни Альоїзи.

Побожна та богобійна пані дуже пильнувала за моральністю своїх слуг; мущин вона держала в однім дворі, а женщин в другім; вимагала, щоб усі слуги були чесні, скромні, побожні, добре знали науку католицької віри, щиро виконували її установи і обряди і служачи своїй пані, не переставали дбати про своє спасіннє. „Двір її (свідчать біографи) більш скидав ся на жіночий монастир; в нім завжди панувала тиша, скромність, згода і пристойність. Сей панський двір завжди був повний жіноцтва; там були й сироти вихованці, були й діти — жидівські, московські, турецькі і татарські, узяті до двору задля того, щоб навчити їх догматам і правилам св. віри. І ніхто з сих дітий не порожнював: після молитви і вислуханя св. мші, одні шили, другі пряли, инші ткали килими, гафтували золотом, займались иншим жіночим рукоділєм. А при них були й такі особи, що підчас роботи в голос читали про житє святих, або які духовні книги, а в инші часи приготовляли новохрещених дітий до принятя св. таїн і теж по черзї навидували хорих і їх услугували".

Піклуючись так про душевне спасіннє своїх слуг, побожна пані не менше дбала і про тілєсні їх потреби, особливо ж піклувалась

вона про недужих. „Инші пани (кажуть її біографи) більше дбають іноді про своїх собак, ніж про хорих слуг. Вірний слуга втеряє здорове на панській службі, а не має ні помочи, ні потіхи в недузі своїй. Підорветь ся від праці робочий чоловік, і уже за велику милость почитуєть ся й те, коли їмость вишлеть йому чарку води або горівки з солию. Не так легковажила здоровлє своїх слуг отся дбайлива пані. Як тільки вона довідувалась, що хтось з її двораків занедужав, зараз приставляла до него прислужника, казала давати йому їсти тільки те, що йому можна, і за порадою лікаря, що його завше при собі держала, казала видавати з своеї аптики потрібні ліки. Коли хорий сильно недугував, вона доручала духовникови подбати про спасенє його души, сама відвідувала його і инших посилала справлятись про стан його здоровля. А коли недужий був вже близький до смерти, то хоч би то був найнижчий челядник, візник або гайдук, сама приходила прислужувати йому: обтирала піт з його чола, поправляла йому постіль, з своїх рук годувала його, ласкаво вговорювала терпіти, покладаючись на волю Божу, потішала його надією блаженої вічности; а коли він починав конати, давала йому в руки свячену свічку і приготовляла його побожними актами до християнської смерти. Дивно було слухати, коли така великоможна пані, понижаючи себе до своїх слуг, богословські акти з ними справляла, пригадувала помиравшим молитви й вірші з псальмів,

події любови Божої, при останнім же конаню вона побожно говорила: „Єзус, Єзус, Маріє!“ і всіх присутних побуджувала до плачу. А як що ксьондз знаходив ся коло помиравшого, то вона вже не вмішувала ся в оту духовну прислугу, а доручала се йому. Які вона похорони своїм слугам справляла, як богато св. мшів за душі їх заказувала — про се відали всі, хто служив в її княжному дворі. Всї вони хотїли жити, служити й помирати в неї”.

О стільки-ж добра й милосерна була (по свідоцтву біоґрафів) Анна-Альоїза й до своїх підданців. „З пяти польських гріхів найзвичайнїйші були — утиск підданців і проїзд по дорогах з потолоченєм людських хлїбів. В сих гріхах неповинна була отся побожна панї. Підданці її були під таким захистом, що нїхто не смів чинити їм найменшої кривди. Старостам і підстаростам вона суворо наказувала, щоб вони не накладали на людий нїяких нових відбутків. Під час подорожі, як тільки вона з карети вбачала, що її дворяни топтали кіньми чужий хлїб, що ріс при дорозї, вона зараз же посилала сказати, щоб сього не робили”. Вона не була горда, а була приступна до всїх, дуже ласкава і до всїх справедлива. Задля спасеня душ своїх підданців, Анна-Альоїза збудувала, крім єзуїтського костела в Острозї, ще пять костелів в своїх маєтностях, а власне: в Звяглї, Хлапотинї, Бераздові, Острожку і в Туровї, і при них шпиталї, забезпечивши їх десятинами ординаріями і грошевими сумами. В сї шпиталї вона на-

казувала приймати всіх калік і старців з її підданців і не терпіла, щоб старці лишались без догляду і волочились по вулицях. Часто вона й сама відвідувала шпиталї, доглядалась до того, як содержувались убогі, і подавала їм щедру милостиню. В голодні роки, наприм. в 1638 роцї, коли люди трохи не скрізь на Волинї помирали з ґолоду, вона в своїх селах казала щодня роздавати хлїб не тільки своїм підданцям, а й иншим, хто його потребував. Часто вона платила довги за неспроможних і давала гроші на окуп бранців з татарської або турецької неволї.

У своїм домашнім пожитї Анна-Альоїза жила як справжня черниця, і єдиною втїхою для неї було проводити днї і ночі в побожних працях. Пустих світових розмов вона не терпіла, і коли трафлялось часом, що сидячи за обідом, хто-небудь з гостий починав звичайну світову балачку, побожна господарка поривалась вийти зза столу, або ж просила своїх духовних завести розмову про що-небудь божественне. Кождого дня слухала вона мшу і присвячувала цїлу годину на молитву; кождого місяця присвячувала три днї на духовні розмисли, і раз в рік присвячувала на се аж десять днів. В сї днї вона тільки й думала, що про Бога і виконувала духовні вправи, які вигадав Лойола для єзуїтів. Вона часто говіла і кождого разу перед причастєм клала на вівтар не менш як пять червінців, а в день свого народженя клала їх стільки, скільки їй було років. Вкупі

з єзуїтами вона кождого місяця через жеребок вибирала собі патрона з лічби місячних святих і шанувала його особливо: казала правити службу божу тому святому, уважно читала про його житє і старалась в своїх учинках бути подібною до него. Щоб умертвити свою плоть, вона часто бичувала себе до крови гострими канчуками, або драпала зелізною щіткою і завжди носила на тілї пояски з дроту, а на руках зелїзні наручнї. В страстні днї Анна-Альоїза морила себе до останньої міри. В чистий четвер вона скликала старців, мила їм ноги, не водою тільки сльозами своїми, потім частувала їх обідом і сама прислужувала їм так щиро та покірно, як би самого Христа мала своїм гостем. В страстну пятницю цїлий день пробувала в молитвах, боса обходила по костелах гроби Господнї, довго лежала крижем на молитві і обливала сльозами помости костельні. За свою праведність Анни-Альоїзи, як свідчать її біоґрафи, часом сподоблялась бачити таке, чого звичайна людина не може побачити; так одного разу зайшла вона в садок якогось Острозського обивателя і звернула увагу на дерево з яблуками, які здались їй чогось незвичайними; і справдї, коли почали розрізувати сї яблука, то в кождому знайшлись штучно зроблені роспя тя.

Оттакий образ своєї горливої добродійки змалювали на віковічну память про неї вдячні отції єзуїти. Взагалї можна вірити всьому, що вони оповідають про сердешну добрість по-

божної Анни-Альоїзи, про її щедрість, справедливість, пристіянське милосердіє до убогих, немощних, нещасних і т. и.; але треба памятати, що всї оті чесноти мали занадто тїсний круг приложеня, не переходячи за межі конфесіональної виключности та прозелїтизма. Річ звичайна, що побожна панї, була й добра, й милосерна до своїх одновірцїв-католиків, та ще хиба до тих чужовірцїв, що по волї, чи по неволї виявляли згоду перейти в її віру; але чи така вона була милосерна й до людий иншої віри, а особливо до маси підвладного їй православного люду? Можна сміливо ручитись, що коли б хто з православних письменників того часу зложив житєпись Анни-Альоїзи, то в ньому образ єзуїтської преподобницї був би змальований зовсїм иншими фарбами. На жаль, в українській лїтературі XVII в. істнує тільки одна слабенька проба в такому родї, про яку згадаємо потім; зате в судових актах того віку можна вишукати кільки документів, що яскраво свідчать про те, яким шкідливим, жорстоким ворогом була побожна Анна-Альоїза до людий тої віри, якої споконвіку твердо держались і за яку горою стояли її славетні предки, та й сам її рідний батько. Тут вже не проявлялось у неї ніякої справедливости або милосердія.

Треба знати, що инші нащадки князя Костантина Острозського хоч сами й належали вже до католицької віри, але, знати, з пошани до його славної памяти, нї в чім не порушали прав

і свободи віри і церкви православної і виявляли до неї повну коректність, а іноді й доброзичливість. Так ми вбачаємо, що надрукований в Острожській друкарні в 1612 р. Часослов був виданий „повеліінем" князя Януша Острозського, який хоч сам був католиком, але, ради памяти батька, по давньому спомагав всі його просвітні й милосердні заклади: школи, церкви, монастирі, друкарню, шпиталї і т. и.*) Так само поводив ся і його братанець, молодший князь Януш (Іван) Олександрович, рідний брат Анни-Альоїзи, про якого православні, заносячи скаргу на його сестру, писали, що він, „святое памяти яснеосвецоное кнежа, ничого прав и фундушей предков своих не нарушал и кривд добрам церковним не чинил". Навіть Анна-Альоїза, ставши (в 1621 р.) володаркою „князства Острозського", первісно теж „остерегалась" чинити такі кривди, тільки не довго: так ми вже згадували, що, напустивши до Острога єзуїтів і дарувавши їм виключне право на заклад тут публичних шкіл, вона тим самим цілком

*) Варт помітити, що через рік по смерти князя Януша, автор „Палинодіи", Київо-Печерський монах Захарій Копистенський ушанував память його справжнїм діфирамбом за те, що сей князь, хоч і став відступником, але „народ свой роский любил, православную віру отцев своїх величал і побожне поважал, монахов святогорцев религії греческої почестне приймовал і прикладом отца своего ялмужну давал" і т. и. — — Русская Историч. Библіотека, IV, 1139.

знищила славетну Острозську „Академію" і инші православні школи, фундовані славним її дідом, а за тим почалость систематичне нищене або усиловне відобране у православних церков, монастирів, шпиталів і т. и. Була тоді в Острозї мурована церква св. Тройці, а при ній великий шпиталь, в якому знаходило собі притулок і догляд богато „уломних, хорих, и убогих розного стану и кондиции"; обидва сї заклади ще за давніх часів були фундовані прадїдами Анни-Альоїзи і гойно забезпечені цїлими маєтностями: м. Суражом (що тепер село в Кременецькім повітї) і с. Андрушівкою, з яких ішло на церкву та шпиталь щорічного приходу більш 3,000 злотих польських. Сї маєтности побожна Анна-Альоїза негайно відобрала і разом з церквою віддала єзуїтам, шпиталь „опустила" (зробила пусткою), а замість його фундувала в Острозї лат. шпиталь св. Францїшка-Ксаверія, а на його утримане записала щорічний дохід з Острозької папірнї, яка була заведена колись її дідом задля потреб православної друкарнї. Крім того, православні скаржились, що Анна-Альоїза майже цїлком обібрала катедральну Богоявленську церкву, в якій було поховано її батька й дїда, „и барзо веле з нее охендозств и аппаратов церковних, лихтаров и инших речей побрала и на пожиток свой (чи може костельний) обернула". Потім, коли за нового короля Владислава IV православні доправились того, що їм дозволено було вибрати й постановити собі митрополита і 5 епископів після чого

Волинці зараз же одноголосно вибрали владикою Луцької й Острозської катедри князя Олександра (в чернецтві Афанасія) Пузину, то внука князя Острозського, на перекір державним правам, без всякої власної потреби, на одну прикрість православним, з намови єзуїтів, заказала своїм підданцям, мирянам і духовенству, признавати нового владику своїм пастирем, звертатись до него в церковних справах і віддавати йому належну слухняність; а коли сам о. Пузина прибув до Острога, як до своєї катедри, то „з жалем сердечним" довідав ся, що замкова катедральна церква, з наказу Анни-Альоїзи, була запечатана шістьма печатями, а замок обсаджений численною сторожию. Спробував владика навідатись до инших міських церков, але всюди знайшов запечатані двері і грізну сторожу*).

IV.

Але всї ті кривди і прикрости були тільки прелюдією до страшливої події, яка бурхливо й несподівано скоїлась в Острозї в 1636 роцї і коштувала православним богато крови й лиха. Властне кажучи, сама Анна-Альоїза відограла в сій трагедії, як і в инших подіях, ганебну ролю сліпого знаряддя в руках стоявших за нею

---

*) Архивъ Юго Зап. Россіи, ч I, т. 6, №№ CCLXXII і CCLXXIII.

єзуїтів, в бенефіс яких відограна була й сама траґедія.

Річ в тім, що єзуїти все ще не були задоволені діяльністю своєї протекторки в прийнятій нею на себе місії — спасеня душ людських від вічної загибелї. На їх погляд, вона не досить енерґічно поступала в справі викоріненя „схизматицького квасу" в своїй державі, дозволяла схизматикам мати свої церкви і навіть в самому замку лишала в їх руках муровану Богоявленську церкву, яка гордовито підносилась над усім містом і своєю величністю переважала католицькі костели. Ще більш їм не подобалось, що побожна панї сама инколи відвідувала ту церкву, бо в нїй були поховані її предки і там же стояв мармуровий надгробник над померشим її батьком князем Олександром. Давно вже вони дурили її, либонь сей князь, хоч і жив в схизмі але, за благанєм своєї побожної малжонки, в самий час votaня прилучив ся до св. костела і вмер в правдивій вірі; що за усильним старанєм отців їх ордена папа Климент VIII дозволив навіть молитись в костелах за його душу, і що тільки через нечувану упертість схизматиків його поховано в їх церкві. Анна-Альоїза, що так шанувала память батька, радісно слухала отсї теревенї і все частійше ходила до Богоявленської церкви молитись над його могилою; нарештї вона так була затуркана езуїтськими теревенями, що їй в голову зайшла страшна думка, яка й привела до не-

сподіваних може, й для неї і дуже гірких для инших наслідків. Така була завязка Острозської трагедії 1636 року, про яку нехай нам попереду роскажуть самі отці-єзуїти.

„Серце побожної дочки сильно боліло з тої причини, що кости її батька покривала земля, проклята римським костелом, і вона в день і в ночи все міркувала про те, яким би робом відобрати отой дорогий депозит і перенести його до католицького костела. Одного разу вона не потаїлась з сим сміливим заміром перед своїми виборними й вірними слугами. Вони приняли до себе для виконаня сеї справи метких та сміливих лицарів, розставили непомітно, де було треба, озброєну піхоту, забрались до церкви, відкопали домовину і взяли її разом з тілом Олександра і вернули сей депозит, що довго був у вязенні, своїй панії, віддали батька дочці, і положили його в святу землю, в католицькім костелї. З сього скоїлась велика бурда. Схизматицька Русь нацькована своїми попами, що ревнували немов би то за наругу Божому дому, зняла трівогу, почала звідусіль збігатись і озброюватись Чернь до того розлютувалась, що кинулась на свою панідідичку, і остання певно не втекла б з рук осатанілого хлопства, коли б не захистила її дворська кавалерія, піхота і лицарська сміливість шляхетних студентів колеґіума. Лютість схизматицька була страшенна! Ватажки бунтарі лізли прямо на шаблї, кидались в вогонь, готові за-

гинути з тілом і душею, аби тільки добратись до своєї панії і пімститись над нею. Тим часом старости з околичних сіл прибули до міста з свіжими силами і присмирили повстанє: одних бунтарів вони забивали на місци, инших заковували в кайдани і закидали до темниць, коли ж не стало вже ні кайданів, ні місця в темницях, держали їх за сторожею в приватних домах. ..

„Справа розбиралась в трибуналї. Там отих злочинців судили — і декритували: схизматицьких попів вигнати з Острога, бунтарів, що були за сторожию, карати мечем, ватажків і верховодів бунту також скарати на горло — кого четвертувати, колесувати, зварити в смолї, а кому одрубати руки, поламати кости, зняти з живих шкуру; домівки ж бунтівників зрівнати з землею і містя, де вони стояли посипати солию.

„Коли в Острозї довідались про такий трибунальський декрет, то плач і несвітський лемент знялись по цїлому місту. Заможні міщане давали по кілька тисяч гривень, щоб відкупитись від кари. Закованих бунтарів повезли до замку для вислуханя декрету, але там вони почули инший, милостивий декрет своєї панії: вона звелїла їх роскувати і, замість того, щоб вести на кару, казала повести їх до їдальнї, простила їх вину і, нагодувавши, пустила їх до домів. Плач повернув ся на радощі; всі славили милосердє своєї панії, і через сю ласка-

вість богато знайшлось таких, що стались охотитись до св. унії, але инші лишились при своїй пустій вірі. Та проте ясновельможна пані мала ту втіху, що після прогнаня, силою трибунальського декрету, з Острозських маєтностий 46-ох схизматицьких попів, віра католицька почала тут ширитись, а схизматицька упертість потроху зменшатись, так що незабаром і простий народ і навіть попи приставали до унії; а задля того, щоб твердість їх в унії була видна і всім відома, богобійна пані постановила, щоб всі попи з усіх її маєтностий прибували в ризах до Острога на свято Божого Тіла задля участи в процесії і читали на славянській мові евангеліє. Сей звичай в головних містах тримаєть ся і доси (себ-то в 1698 р., коли зложене було Życie Anny Aloizy).

Так оповідають про Острозську траґедію біоґрафи Анни Альоїзи, ярославські Єзуїти. Инші польські історики, переказуючи сей епізод, в загальних рисах згідно з єзуїтами, додають деякі цікаві подробиці. Домовину з тілом князя Олександра було викрадено в ночи під Великодні свята. Народ, якого велика сила зібралась до церкви, голосно ганив блюзнірський учинок своєї дідички, але ще не починав ніякої ворохобні проти неї, терпеливо ждучи кінця служби і посвяченя пасок. Аж тут верталась з костела сама дідичка в кареті, цуґом, в супроводі двораків і гайдуків. Їй треба було переїхати до замку через міст, як-раз поуз са-

му Богоявленську церкву, але тут був великий натовп з пасками, що ждав їх посвяченя, і на приказ дати дорогу пані не схотів розступитись. Роздратована Анна-Альоїза либонь звеліла слугам і гайдукам їхати прямо на народ, по розставлених на землї пасках. Сей легковажний учинок либонь і викликав ту колотнечу, про яку вже говорено. Безмірно обурений натовп оточив поїзд пані, закидав її крашанками і хотів її разом з каретою зіпхнути з моста в глубокий рів. Коли слуги і двірська міліція якимсь чудом вихопила Анну-Альоїзу з рук розятрених міщан, останнї кинулись за нею в самий палац, і тільки огниста стрільба примусила їх відступитись*).

В сїм переказї деякі детайлї не вірні: колотнеча була не на самий Великдень, а другого дня великодних свят; натовп загородив Аннї-Альоїзї дорогу не через те, що стояв з пасками, а через те, що саме в ту хвилину відбувалась звичайна для того дня церковна процесія з охрестами, і, значить, ніхто не їздив по пасках.

Чутка про страшну подію в Острозї, швидко рознеслась по всїй Українї і глибоко вразила серця людські. Невідомий автор Львівської літописи журно записав до своїх нотаток: „В том же (1636) року, на свята Великоднії, з недїли на понедїлок, у Острогу пани воеводиная, дочка княгини Ярославскои, пошедши до зам-

---

*) Genealogia XX. Ostrogskich, 139—142. Korona Polska, 111, 522.

ку, казала собі гроб отворити, а добивши склепу где лежало тіло отца еи, казала его взяти, которое юж било згнило, только кости; котории взявши, казала их помити і посвятити, езуитам и отвезти до Ярослава, до матки своеи. И казала провадити из церкви, кгди Русь звикла на память звитязства Христа Спасителя нашого з крестами, з корогвами тріумф коло церкви отправовати... (якийсь пропуск), аби з того нáпасть на Русь чинити, и так учинили много злого христіанству".

А на Волині знайшов ся піита Українець, який під сильним вражінєм страшливої Острозької події зложив невелику віршовану, сказати б, поему під таким складним титулом:

„Лямент о пригоді нещасній, о зелживости*) і модерстві міщан Острозських, що ся їм власне придало на день урочистого свята з мертвих Востання Пана Спасителя нашого в понеділок, в процесії ідучим, под приїзд еї милости панеї воєводиної Віленської".

З помітки автора видко, що вірші були докінчені 14-го серпня, 1636 року, значить всього через 2 місяці після Острожської події. Автор заховав своє імя під ініціялами: М. Н., але міркуючи по даті „з Ровного, з найубозшої школи", можна гадати, що се був дідаскал сеї школи, а зміст його твору свідчить, що він щирий Русин (Українець) з широким гуманним світоглядом і з доброю просвітою, яку він

*) Кривді, образі.

мабудь, дістав в острожській „академії”, бо щиро згадує про славну бувальщину Острога, коли се місто було „маткою убогому студентови”. Свою „книжечку” автор присвятив тодішньому київському митрополїті Петрові Могилї і начеб то сподївав ся, що вона буде видана друком, бо в посвяті є такий вираз: „нехай же люди, читаючи мою працю, під зацним іменем вашої милости (П. Могили) подануюі написаную, цноти великії і достойности вашої милости собі смакують”, але ся надія чомусь не збулась.

Минаючи самий „Лямент”, бо він по свойому змісту й висловлених у ньому гадках автора, ми скористаємось тільки „Придатком” до самої песи, бо тут докладно й правдиво, з повним реалїзмом у малюзанні деталїв розказано все, що і як дїялось в Острозї в великодний понедїлок 1636 р. і напотім*)

„Срокго, тирансько на світї повстало ,
Которое нинї явно показало
Над сподїваннє нещасних Острожанов
..............................**)
Як ся тоє стало, Боже всемочний!
В містї Острогу на день Велькоочний,
Гди в понедїлок всї виступили,

*) „Лямент” з „Придатком” був надрукований в Львівських Записках Наукового Товариства ім. Шевченка. Тут ми цитуємо, зміняючи тільки старий правопис сучасний.

**) Тут в рукописи пропущений рядок.

Бога хвалили.
Там ся спіткали з панею міста того,
Не маючи на серцю гніву жадного;
Але ж найперше їм причину дали:
Зступити казали*).
Єще нікотрії того докладають,
І такії слова повідають,
Якоби кілька послов присилано,
Жеби почекано**).
Єдин міщанин обрав ся зухвалий,
А для єдного всї винні зостали,
Же ся на посла панського замірив,
Знат го ударив.
Такії новини о тім повідали
Люде, котрії на той див смотріли,
Але ся в мові своїй не згожають,
Різно бають.
Єднак як ся на мості спіткали,
З замку вийшовши, внет***) ся замішали,
Коли візниця почав їх бичувати,
Казав вступувати.
Що видячи вони, люди нещасливі,
Будучи з того барзо жалосливі,
З попудливости всї ся порвали,
Кії побрали.
Слуги тої панеї і всї дворяне,
Видячи, же не жарт, кинули ся на них
[едностайне,

---

*) Себто: щоб дати дорогу проїхати панії.

**) З процесією, коли проїде пані.

***) Враз, раптом.

Шабель добивши, внет же по собі:
    То мні, то тобі.

На той час її милость в кареті сиділа.
„Перестаньте!” з обох сторін вшитких
[гамувала,

Аби тої звади більше понехали,
    Далій їхали.

Леч трудно вже було: барзо заюшили,
З обох сторін битих, ранних начинили;
Єдні з перестраху в вал з мосту падали.
    Шиї ламали.

Хтож що ніс в руках, того не жалували:
Яйця фарбовані — тими шати шмарували:
Не смотрено того, на кого замірив,
    Було би ударив.

Виділа тоє пані, почтива матрона,
Же єсть з дворяни своїми золжона*)
Над звичай панський на цвинтар**) у-
[тікає;

    Битва ся розмножає.
В тім замішанні, знати, не без того,
Бо приходило близько коло того,
Же ся в тій зваді і самій***) достало,
    Та і ся золгало****).

Там, на цвинтари, плачливо вздихала,
До Христа Пана крижем лежала,

---

*) Ображена.

**) До замкової церкви, що тут же. коло брами стояла.

***) Себто панії.

****) Учинена образа.

Аби тую зваду вспокоїти рачив,
Би все обачив.
Наконець там же панянка почтива,
Цорка міщанська, в цноті особлива,
Хотячи ся вивіляти з тумулту оного,
До дому свого, —
Єден служалець, а що відай який,
Єсли був зацний, або ледаякий,
Тяв еї в лоб шаблею, аж упала,
Тканка*) їй спала.
Втім еї з уборів слічних обнажили
А напів-умерлую там же зоставили,
А мати нещаслива до неї прібіжала,
Гірко плакала.
А других зася сродзе посічено,
Киями побито, нікчемно зелжено.
Потім заледво гди ся укоїли,
Крови людської сполне наситили,
Помалу-малу почали одходити,
До дому входити.
Втім ксьонжа**) прийшли, панюю под-
[вигнули,
Вельце смутливую упоминати почали,
Аби фрасунку того понехала,
В замок їхала.
А вона з жалю праве одмлївала,
Бо в тих термінах ніколи не бувала,
Пречистій себе полецаючи,
Їй ся отдаючи.

---

*) Головний убір.

**) Ксьондзи.

Там же з цвинтару оного повставши,
Всіла в карету, сльозами ся облявши,
Мовляли: „На якії прихожу зневаження
[ганебне
Через свої підданії!"
Назавтра рано раду учинили,
Вшитких до суду зособна водили,
Питаючи: „Который був би причиною
[того?
Ставте винного!"
Вони в той спосіб так одповідали:
„Ми своїх духовних в тій мірі слухали:
Кгди би ся вони до церкви вернули,
І ми би були".
А втім і попів призвати розказано
І в тії теж слова власне запитано:
Для чого з процесією не уступали,
Гди їм казали?
Єден презвитер на те одповідав:
„Мосці-панове, би те кождий відав:
Єсли вам ідеть о свої зелживости,
Нам о святости.
„Для того вам з дороги не вступили,
Босьмо ся були на тоє спорядили,
Жеби почтивість впрод Богу отдали,—
Ви не витривали".
Внет міщан зацних в колоду посажано,
А найубогших в темницю загнано,
Аби росправи до часу чекали
І горло дали.
Хотіли духовнії в тую справу вложити
А за їх здоровлє горло своє положити,

Але їм слова на те рещи не дано,
„Преч їм сказано.
Під час ярмарку нікгди славного,
А тепер уже занедбалого,
На самую взгарду знести їх казано,
Жеби стинано.
Там кількн міщан мечем прикро стято,
Четвертому уши і носа утято,
А они трупи ховати заказали,
Псам торгати дали.
А других іще дано за поруку,
Радячи, що їм дадуть за муку,
Тільки потаємне ради якісь кнують,
Що їм готують.
Більше убогий там єсть винуватий
І прудшей гинеть, ніжли богатий;
Хто зась ліпше пінязьми заложить,
Той ся не трівожить.
Немаш ся як розмовити з сусіди,
Бо потаємної зради повно завсїгди:
Там під вікнами і в ночі слухають,
Що розмавляють.
О ти Острогу, місто справедливе!
В тобі бували мешканці цнотливі;
Не їден тепер твоєї приггоди плаче,
Єсть хто і скаче.
Тись було хлїбом завжди приходневі,
Ти убогому маткою студентові,
В тобі хто мешкав, нікгди не шкодував,
Хто ся шанував.
Тераз, нещастє! На що юж приходить!
Знати, юж за тоє, подобно, заводить,

Жеби-сь уже було в нівеч обернено,
З ґрунту знищено.
О пані зацная! Будь же літостива!*)
Не будь крви людської так ганебно хти-
[ва!
А той гнів у собі рач умодерувати,
Ласку дарувати.
Отпусти ж вини винуватцям своїм,
Би теж Пан небесний пробачив і твоїм,
В Котрім ся кохаєш, Його наслідуєш,
Вірно милуєш.

Як бачимо з сього на диво обєктивного о-повіданя, побожна Анна-Альоїза була далеко не така милосерна до своїх підданців, як про те умиленно оповідають її біографи-Єзуїти. Вона сама (або може, через підвладний їй міський маґістрат) судила міщан, причастних до бунту і засудила їх на крічаві кари, які й були виконані привселюдно, підчас ярмарку в Острозї, щоб нагнати ще більшого перестраху на „схизматицьку Русь", а до суду трибунальського віддала, може, тих, хто по праву не був її підсудний, а от духовні та инші особи. Автор „Ляментa" писав свій твір тодї, коли справа в трибуналї не була ще скінчена і через те він так порушливо закликає Анну-Альоїзу до милосердя.

Богато лиха православним заподіла уся ста злощасна пригода, тільки лехкодумна та засліплена фанатизмом Анна-Альоїза думала на

*) Милосерна.

впаки, що вона учинила добре й Богові миле діло тим, що, найперше, подала спасенну поміч душі батька, визволивши його тіло з „проклятої землї" і поховавши в „святій"; вдруге — добре почистила свою державу від „схизматицького єретицтва", і втретє — спасла від вічної згуби і придбала Богови богато душ схизматицьких, прилучивши їх до унії, або навіть і прямо до римського костьола. Так само гадали й керовники Анни-Альоїзи, Єзуїти; а її біоґрафи, скінчивши оповіданє про криваву подію, починають за тим новий розділ такими словами: „По скінченю таким несподіваним робом оповіданої траґедії, ясновельможна фундаторка почала думати про дальше розмноженє слави Божої". Се дальше розмноженє значило не що инше, як нові офіри щедрої панії на улюблений нею колеґіюм та передачу Єзуїтам земель і цїлих маєтків, якими так гойно були надїлені її побожними предками православні церкви та монастирі в межах князівства Острожського.

V.

Так пройшло ще 12 років. Не вважаючи на свій не дуже ще й лїтний вік (її не було ще й півсотні років), Анна-Альоїза мала вигляд справжньої старої баби, часто хоріла і безперестанно готувалась до смерти. Кождого дня її правили особливу лїтанїю про те, щоб Бог післав її добру смерть і кожду хоробу свою

вона почитала за смертельну. Її гадалось, що вона вже до краю виконала своє призначене на землї, доспіла у всїх чеснотах і забажалось її в останнє потрудитись: відвідати св. Землю, а затим могилу езуїтського патрона св. Лойоли і там, в ногах його, скласти й свої праведні кости. Але фортуна несподївано призначила її иншу мандрївку. В 1648 р. вибухло повстане Хмельницького і огненою пожежою швидко розлилось по всїй Українї. На Волинї, як і по других місцях, з переляку почали втїкати до Польщі ксьондзи, пани і Жиди, справедливо обавляючись попастись до рук козацьких. Острожські Єзуїти, здаєть ся, ранїйш, нїж хто инший „накивали козакам пятами". Анна-Альоїза теж мусїла покинути на волю фортуни свої богацтва і пуститись в далеку дорогу. А по її пятах впали до Острога козаки, вирізали тут до чотирох сот Жидів та Ляхів і з димом пустили до неба недобудований ще й тодї єзуїтський колеґіюм і католицькі костьоли.

Коли Анна-Альоїза прибула вигнанкою до Польщі, то, як свідчать її біографи, уся Польща дивувалась, що одна руска панї має такий великий та пишний поїзд: так богато йшло в її обозї карет, каруц, ридванів і возів, запряжених по четверо й по шестеро коний і навантажених усяким добром. Числений гурт її слуг і дворяків мандрував разом з нею, готовий подїляти з своєю добродїйкою всї невигоди вигнаня, а вкупі з самими дорогими

своїми скарбами везла вона за собою домовину свого мужа Ходкевича, справедливо обавляючись, щоб козаки не учинили якої наруги над кістьми славетного лицаря. Сей дорогий „депозіт" дочасно зложила вона в Кракові, в єзуїтськім костьолї, маючи замір вернутись з ним знову до Острога по „успокоєннї ойчизни". Коли в серпнї 1649 року Ляхи під Заборвом замирили ся з козаками, Волинські пани-утїкачі повірили, що вже настало оте „успокоєнє", і стали вертатись до своїх домівок. У слїд за ними вернулась і Анна-Альоїза до свого Острога, оплакала слїди козацького розору та руйнуваня і зараз заходилась поправляти, що можна було ще справити. Але не минуло й року, як знову почалась війна з козаками і нещасна унука князя Константина Острожського мусїла знову — на сей раз вже на віки — покинути рідний край, свої городи й замки, безмірні маєтности й незлїчені богацтва і тїкати до чужої країни, тулятись по чужих кутках. А козацькі загони знову навідались до Острога і вдруге спалили й зруйнували усе, що тільки нагадувало про католицтво та Єзуїтів.

В Польщі ясновельможна вигнанка знайшла теплий притулок в людий, яких вона нїколи не почитала за чужих: з початку вона оселилась в Калїшу, при єзуїтським колеґіюмі, а потім проживала в маєтностях, що належали до Познанського колеґіюм. „І справдилось — пишуть її біоґрафи — давне почутє сієї Анни про-

рокині, яке вона нераз висловлювала в Острозі отцям-Єзуїтам, осипуючи їх гойною милостинею: „Буде час, коли я дійду до убожества і у вас, мої отці, проситиму хліба й притулку". — „А проте — додають вони — треба правду сказати, що не так з нужди, як з особливої своєї ласки ясновельможна пані рачила проживати в домі служебників своїх і їсти їх хліб, бо вона й за сей час чинила їм більші офіри, ніж скільки пішло коштів на утримане її панськокого двору". І дійсно, про Анну-Альоїзу ніяк не можна було Єзуїтам сказати, що вона даремно їла їх хліб, бо під сей час вона зробила їм таке добродійство, яке трохи не переважало усі попередні: довідавшись, що козаки вдруге зруйнували Острожський колеґіюм, Анна-Альоїза наважилась відбудувати Єзуїтам другий їх же колеґіюм, також зруйнований козаками — в місті Ярославі, де були її материзна, для чого й занесла в 1653 р. в Позпанські актові книги відповідний фундаційний запис, яким подарувала сьому колеґіюм в довічну власність кілька сел в ярославськім ключі.

В останній рік свого житя Анна-Альоїза чомусь лишила своїх друзів-Єзуїтів і проживала в маєтностях ріжних Великопольських панів: в Ковалї, Коморжі, Ґнїнї і нарештї в Рацаці. Політичні розрухи останїх років, дворазове утїканє з рідного краю, турботи і усякі невигоди мандрівного житя і нарештї страшливе, нечуване бідуванє „ойчизни", коли її рвали на шматки і безперестанно пустошили вороги, —

все те точило й без того кволе здоровлє Анни-Альоїзи і завчасу привело її до смерти. Вона вмерла 27-го січня 1654-го року, в місті Рацації, в домі якоїсь пані Ґнінської. Вірні її друзї Єзуїти невідходно оточали смертельне ліжко своєї добродійки і їх дружня рука закрила на віки її очі. Смерть її була легка, безболїзна, така, якої вона благала в щоденних лїтаніях, а друзї-Єзуїти ще полегчили її особливими церемоніями, які вони звичайно уживали, щоб осолодити гіркий час розставаня душі з тілом. Увесь ефект отсих недоречних церемоній полягав в тім, щоб умілою розмовою про осолоду тогосвітного житя, та ще патетичними покликами, довести помираючого до такої екзальтації, що він горів палким бажанєм як найшвидше вкусити смерти і летїти до неба. Варта уваги згадка біоґрафів, що от яка вже була побожна та доброчинна небіжчиця, а про те „не втекла від людських язиків", себ то уского поговору, хоч — додають вони — більш було таких людий, що й після смерти признавали її за доброчинну людину".

Анна-Альоїза лишила дуже просторий та докладний тестамент, який вона списала ще в 1651 р. і потім не раз його доповняла. Сей інтересний документ яскраво малює духовний образ його впорядчиці, усі задушевні помисли її, передсмертні думки, турботи й обави.

Тестамент починаеть ся звичайним визнанєм про її належність до католицької церкви й молитвою до Бога про милосердє й відпуст

гріхів, а далї йде наказ про похорон:

„Я прошу, щоб тїло моє грішне було поховане в костьолї отців Єзуїтів в Острозї; там я, вкупі з мужом моїм, хочу ждати останньої труби воскресеня мертвих. Я прошу, щоб мене поховали без усякої пишноти, яка не личить менї, що жила сиротою, майже за житя умерлою. Я уклінно прошу, щоб мене несли до костьола отцї Єзуїти своїми руками. Я певна, що превелебні отцї Єзуїти будуть такі ласкаві, що всї, скільки їх можна буде зібрати за короткий час, зберуть ся задля поданя помочі души моїй — про се я уклінно благаю їх".

Инших законників, окрім Єзуїтів, вона не велить запрошувати на її погреб, і тут же ставить своїм слугам в особливий обовязок добре пильнувати, щоб отцї Єзуїти, які будуть знаходитись при її тїлї, мали „усякі вигоди", а на дорогу приїзшим Єзуїтам призначає 3000 золотих польських. На відправу мші в день її похорону в 12-ти Волинських кляшторах і для роздачі убогим милостинь було призначено 2,000 золотих. Далї йдуть щедрі жертви Острожським Єзуїтам і на відбудоване та оздобу в Острозї їх колеґіюм а і видно з усього, що сей пункт був головним предметом передсмертних думок та турбот Анни-Альоїзи: приступаючи до його, вона благає й заклинає своїх наслїдників, щоб вони точно виконували її волю, в противнім разї вона накликає гнїв Божий на душі і тїла тих, хтоб насмілив ся учинити хоч малу поруху її останньої волї. На

костьол єзуїтський в Острозї Анна-Альоїза призначає 20,000 золотих і крім того, усе золото, перли, дорогий камінь, столове срібло, подсвічники, чаші, кубки, — словом усе до найменшої речі, що тільки останеть ся після неї в сріблї білому або позолоченому. Єзуїти мали відобрати увесь її домовий спрят: ікони, годинники, книги, шкатули, обої й опони, килими, полотна, шовкові матерії, карети й коний: їм же мусять достатись гурти волів, биків, отари овець і свиний в фільварках Острожських, Звягельських і Бераздовських; уся стрільба вогниста, вивезена з Острожського замку: гармати, рушниці, гаківниці, мушкети, порох і кулї призначались Єзуїтам.

На відбудоване зруйнованого козаками Острожського колеґіюма з костьолом Анна-Альоїза записала Єзуїтам маєтність с. Кривин з фольварком Котумлем і усі ті землї в її маєтностях, де добував ся камінь, робились цегла і де брали вапно і глину, коли мурував ся перший колеґіюм. Як буде змурований костьол, наслїдники Анни-Альоїзи повинні були видати 20,000 зол. на кошт задля вівтаря над гробом її мужа гетьмана Ходкевича і ще 20,000 на головний вівтар; крім того 30,000 зол. на покрите костьола міддю і 20,000 зол. для бурси бідних студентів колеґіюма. Не забула Анна-Альоїза й про инших Єзуїтів: Краківських, Сандомирських, Ярославських, Луцьких, Перемишлянських, Винницьких і Барських, — усім записала по кілька тисяч золотих. Усі фундовані нею в Ос-

трожських маєтностях костьоли і шпиталї, вона забезпечила десятинами і иншими приходами і теж грошевими сумами. Щедро нагородила Анна-Альоїза і ту шляхту, що вірно служила при її дворі: 25-ти особам вона записала 36 фольварків, иншим — грошеві суми і дещо з своєї одежі. Не забула Анна-Альоїза й про своїх підданців, селян: „Не можна припустити, — писала вона, —щоб мої підданці не терпіли утисків, за які прийдеть ся менї відповідати перед Богом; через те я прошу, щоб в надгороду їм за се у всїх моїх волостях Острозьких, Звягельських, Туровських, Свидинських і Ярославських були подаровані їм через три роки чинші і фури". Тільки міщанам Острожським, що колись зняли бунт проти неї, а підчас Хмельниччини приставали до козаків, не було ніякої милости.

Призначивши так щедро чималу частину свого майна на релїґійні та милосерні справи, Анна-Альоїза не була певна в тім, що її родичі, яким після її смерти мусїла перейти її батьківщина, достотно виконають її останню волю. Ся обава дуже турбувала побожну паню і не давала її спокійно вмерти. В тестаментї вона кілька разів благає й заклинає наслїдників ні в чім не порушити її розпоряджень, а щоб певнійш спинити їх від сього, вона призначає самого Бога і Пречисту Діву дідичами тієї частини її майна, яку вона призначила на релїґійні та милосерні справи. А в протектори свого тестаменту вона призначає короля Яна Казиміра і уклінно прохає його, „аби він, як мудрий і по-

божний монарх, що перейняв від своїх предків хіть помножати хвалу Господню в своїй державі і звик до того, щоб завжди бути опікуном і оборонцем сиріт і убогих, зволив прийняти її останню волю під особливу опіку і милостиву протекцію і не допустив, щоб її офіри і фундациї, призначені на честь і хвалу Божу і на спасіннє душ убогого народа, що живе в сьому далекому краї (на Україні) зараженнй відступством від вселенського римського костьола, були порушені людською зажерливістю".

Недовго до смерти Анна-Альоїза добавила до тестаменту таке розпоряджене що до свого похорону: Позаяк кара Божа (козацька війна) не перестає і неряд в ойчизні все ще тягнеть ся, а через те мені приходить ся тулятись по чужих кутках і не в моєму предківському домі скінчити житє, то прошу екзекуторів мого заповіту, щоб вони мене як найскорійше по моїй смерти, деб не вмерла, відвезли до Кракова і там в костьол св. Матвія, при новіціяті
початку нещастя, що спіткало ойчизну. При то
отців Єзуїтів, положилиб мене в купі з блаженої памяти мужом моїм, який там уже — не скажу похований, а тільки положений мною на му мусить бути заявлена перед урядом звичайна ,,протестація", що по успокоєню ойчизни, мене невідмінно треба буде перенести разом з небіщиком мужом моїм до Острога і там поховати в костьолї превелебних оо. Єзуїтів. Я певна, що їх мосці (Єзуїти) не пошкодують

дати задля сього ні воза, ні коний і достотно виконають сю останню мою волю, а я, що вже не зможу нічим віддячити ся їх мосцям за їх останню прислугу, не забуду про них перед престолом Божим. А проте прошу і обовязую панів наслїдників моїх дати їхмостям на те перенесене тисячу польських золотих"*).

Обава Анна-Альоїзи, що її передсмертні розпорядженя будуть порушені, справдились ранїйші нїм вона нагадала. Як тільки вона померла, зїхались з ріжних країн її родичі і не вважаючи на її заповіт, постановили поховати її як пристойно задля її стану, пишно, та виставно і не там, де вона визначила, а в Ярославськім парохіяльнім костьолї. Щоб як слїд приготуватись до такої пишноти, потрібно було богато часу, трохи не десять місяців. Сією загайкою покористувались Єзуїти і розпочали судовий процес з наслїдниками, заявивши своє право на „дорогий їм депозїт" Родичі не хотїли поступитись своїм правам. Справа моглаб тягтись кільки років, та за Єзуїтів заступив ся папський нунцій і справа була прискорена і вирішена на їх користь. Зараз же де й дїлась та пишнота, що була вже зготовлена на перекір волї померщої і її домовину понесли на своїх раменах самі поважні отцї „Соціятіс Єзу"

*) По смерти Анни-Альоїзи її тестамент зараз же був внесений Єзуїтами до актів Познанського уряду і разом до актів королівської канцеляриї, а у березолї 1697 р. його перенесено до актів Луцького гр. уряду.

до свого власного костьолу св. Яна, в Ярославі і положили в склепі княгинї матері. Сей похорон відбув ся 17-го лютого, 1655 р., себ то через рік і три тижнї після смерти. „Але недовго (помічають біоґрафи) покоїлась там Анна-Альоїза. Як за житя військова буря загнала її в далекий край і вона так довго мандрувала, так і після смерти не мала вона справжнього покою: підчас бувших тодї нападів шведських, московських, татарських, венґерських і козацьких, вона заходом отців „Соціетатіс Іесу" перенесена була з Ярослава до Кракова і положена в костьолї св. Матвія, чекаючи на урочистий перенос, як настане спокій, до своєї фундації, до Острогу".

Сього останнього переносу Аннї-Альоїзї прийшлось ждати дуже довго, бо й сама її „фундація", себ то Острожський колеґіюм, через сіж полїтичні трівоги, та неряди в краї, ще з півсотнї років після того лежав руїною. Тільки в першій четверти XVIII. ст., після того, як Польща, по силї Прутського договору 1712 року, знову запанувала в правобережній Українї, був відбудований в Острозї єзуїтський колеґіюм і тільки тодї, власне в 1723 роцї, кістки Анни-Альоїзи і її мужа були перевезені Єзуїтами до Острога і поховані в колєвіятськім костелї. Над могилою Ходкевича був мармуровий барелєф; другий надгробник з чорного мармору визначав місце де були зложені тлїнні останки Анни-Альоїзи.

VI.

Минуло ще більш півсотні років — тяжке лихоліте, коли правобережна Україна ще гірш бідувала під новим „лядським ігом”, ніж перед Хмельнищиною. Начеб то тієї Хмельниччини ніколи й не бувало; немов український народ даремно боров ся, доки ставало сили, за свою волю й віру. Переждали ляхи й свої уже обляшені пани бурхливу добу — і знов запанували над приборканим людом, а ксьондзи з уніятськими попами принялись спасати його душі від вічної погибели та викореняти з него „схизматицький квас”. Тільки се робилось тепер далеко грубіш, ніж за часів Анни-Альоїзи. Немов хижі звірі ходили з села в село католицькі й уніятські місіонери в супроводі жовнірських ватаг і не словом провідним, а муками та шибеницями привертали народ до єднаня з правовірним римським костьолом. А задля Острожських Єзуїтів се була сама блискуча доба, якої не зазнали вони навіть за житя своєї фундаторки. По відомостях за 1738-ий рік їх налічувалось в Острозі більш 60-ти осіб; далі їх тут ще побільшало. Так само й колеґіюм зом з сусідніми езуїтськими колеґіюмами — в Луцьку, Овручі і Винниці був могутним знарядєм польонізації місцевого панства і розсадником ідей запеклого католицького фанатизму.

Але на світі всьому буває кінець. В 1773 р.

папа знищив єзуїтський орден і звелів позакривати всї єзуїтські школи і инші заклади. Спустїла будівля Острожського колеґіюма була віддана під школу Базилїянам. А ще через кілька років, коли Волинь була прилучена до Росії і тут була заведена православна єпархія, м. Острог став катедрою Волинською архієрея, який і оселив ся в будівлї бувшого колеґіюма, задля чого її відобрали у Базилїян. Разом з тим бувший єзуїтський костьол повернули в православний монастир, а в корпусах колеґіятського будинку умістилась духовна консисторія і новозаложена Волинська духовна семинарія. Так невблаганий рух історичних подій до останку знищив заміри побожної Анни-Альоїзи і дав зовсїм инше призначенє тому закладови, який вона в фанатистичному засліпленю з такою горливістю фундувала на шкоду рідному краю.

Тодїж (в 1815 р) ненароком був порушений довічний покій її тлїнних останків. Треба було прорубати двері у вівтарній стінї церкви, що колись була єзуїтським костьолом і коли стали ламати цеглу, то несподівано знайшли в стінї дві труни, штучно викувані з жовтої міди, оздоблені вибитими листями та розводами блїдозеленого колїру. Коли роскрили першу труну, то по зотлїлому на кістках убору всї признали, що то була Анна Альоїза, бо її портрет в овальній золоченій рясї висїв ще й тодї в церкві над її надгробком з чорного мармору. На черепі була зотлїла шапочка, гру-

ди покриті волосяною сіткою, поверх якої лежав хрестик з якогось металю, якраз такої форми, як і на портреті. В другій труні знайшли одні кістки, а решта вся цілком зотліла; мабуть то були останки Ходкевича. По наказу архієрея обидві труни були перенесені в підземний склеп і положені в особливій коморці. Але й тут вони мали недовгий спокій В 1820 р. погоріла будівля колишнього єзуїтського колеґіюма і катедру архієрея з консисторією і семінарією перевели з Острога до м. Аннополя, тогож повіту. Хоч пожежа не дуже пошкодила єзуїтським ґмахам, — обгоріли тільки дахи та горіща, — але у духовеньства не знайшлось коштів на їх відбудоване. Так вони й стояли пусткою більш півсотні літ і звичайно, стали притулком задля волоцюг і всякого безхатного люду. За такий довгий час тут було розікрадено все, що мало яку-небудь вартість; між иншим згинули й ті дві труни, що стояли в склепу. Мідь пішла на сплав, кістки викинули геть.

Згинув і той портрет Анни-Альоїзи, що висів в церкві над її надгробком. Був і другий її портрет у францїшканськім кляшторі в Межирічі, коло Острога, що збудував колись її дядько князь Януш Констянтиневич Острожський; але в 1866 р. його повернули на православну церкву і новий священик, на лихо маляр, взяв і поперемальовував: князя Януша на образ св. Федора Острожського, а Анну-Альоїзу — на св. Іова Почаївського. Нарешті, 1882 р. мені пощастило ся знайти портрет Анни-Альо-

їзи в Острожськім парохіяльнім костьолї і навіть списати з нього копію. На портретї Анна Альоїза має вигляд немолодї католицької черницї, в чорній суккнї, з білим покривалом на шиї і грудях, в насунутій до брів оксамитній шапочцї, облямованій хутром, з чотками в правій руцї. В неї чорні очі й брови і взагалї такі риси що певно була вона замолоду досить вродливою. Але вдивляючись в се скорботне обличе єзуїтської преподобницї, відчуваєш якесь моторошне вражінє: холодом склепу і духом тлїну тхне від сього круглого, зморщеного, не чулого лиця з тонкими сухими губами, спухлими віками і затуманеним зором.

До недавнього часу в Острозї, на замковій горі, стоялї запустїлї мури старої Богоявленської церкви*). Се був дуже старий памятник, з яким щільно звязана — не тільки в історії, але і в народній памяти — згадка про Анну-Альоїзу. Тут власне, в стїнах сього величнього памятника побожности стародавних князїв Острожських, відбувалась непристойна подія викраденя, з приказу Анни-Альоїзи, тїла помершого її батька, а коли другого дня через се знялась страшлива ворохобня, то в цвинтарі сього ж Божого дому Анна-Альоїза шукала притулку і захисту від розгніваного народа, обуреного її нечуваним знущанєм над його святощами. З того часу дзвони Богоявленської церкви замовкли надовго, а сама вона стала

*) Тепер вона відбудована.

пусткою, пристанищем сов та кажанів і в такому сумному стані зоставалась аж до недавнього часу. Серед Острожського люду істнує леґенда, либонь що року в Великодну північ круг запустілих руїн сього храму (поки він лежав в руїнах) тужно бродить якась жінка, вся в білому, з розплетеними косами, гірко плаче і ламає руки. Народ забув імя нещасливої, а памятає тільки, що то — вельможна пані, яка колись то, підчас великодної служби Божої в сїй же церкві, цуґом проїхала по свячених пасках і за те Бог присудив їй не мати і в домовинї спокою і довіку спокутувати свій нечуваний гріх.

Конець.

